

Kazimierz Rędziński

Szkolnictwo żydowskie w Częstochowie w latach 1868 – 1914

Szkoły publiczne

a) Organizacja szkolnictwa

W Królestwie Kongresowym pierwsze szkoły publiczne dla Żydów powołano dopiero w 1820 r. Na polecenie Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego otwarto w Warszawie trzy szkoły elementarne dla dzieci żydowskich. Ponadto uruchomiono oddział dla Żydów przy szkole podwydziałowej w Siedlcach. W placówkach tych uczono religii i moralności, arytmetyki, geometrii, języka rosyjskiego, polskiego, niemieckiego, hebrajskiego, kaligrafii, rysunku technicznego i śpiewu.

Dalszy rozwój szkolnictwa żydowskiego był związany z reformą oświatową Aleksandra Wielopolskiego z 1862 r. Przedstawiciele żydowskiej inteligencji podjęli się zorganizowania szkolnictwa dla młodzieży swego wyznania. Dyrektor Szkoły Rabinów w Warszawie Jakub Tugenholt oraz rabin Mojżesz Kramsztyk opracowali projekty organizacji tych szkół. Kramsztyk zaproponował powołanie oddzielnych szkół żydowskich z polskim językiem wykładowym, z nauką języka hebrajskiego oraz przedmiotów judaistycznych, aby przyciągnąć dzieci z rodzin Żydów ortodoksyjnych.

Ukaz carski z 30 sierpnia (11 września) 1864 r. wprowadził w Królestwie zróżnicowane szkolnictwo elementarne dla wszystkich grup wyznaniowych i językowych. Po tej decyzji rząd carski zezwalał na zakładanie elementarnych szkół żydowskich. Od 1866 r. nakazano wprowadzić w nich język rosyjski jako wykładowy.

Po powstaniu styczniowym, od 1865 r., szkoły żydowskie przeszły pod nadzór carskiego Warszawskiego Okręgu Naukowego. Od tego czasu gminy żydowskie straciły wpływ na funkcjonowanie szkół, to jest na dobór nauczycieli, programu i organizację pracy. Jedynym obowiązkiem kahału względem szkół pozostało nakładanie na współwznowców składki szkolnej.

W 1907 r. w Królestwie Kongresowym funkcjonowało 128 szkół żydowskich, z tego 79 szkół rządowych oraz 49 publicznych¹. Najlepiej pod tym względem było w guberni piotrkowskiej, gdzie funkcjonowało 18 publicznych szkół elementarnych dla Żydów.

Z inicjatywy postępowych Żydów częstochowskich 27 marca 1867 r. tamtejsza gmina wyznaniowa wystąpiła do Ernesta von Berga, naczelnika Łódzkiej Dyrekcji Szkolnej, z wnioskiem o powołanie rządowej szkoły elementarnej dla dzieci żydowskich. W imieniu gminy wyznaniowej pismo podpisali przedstawiciele dozoru bóżniczego: Adolf Landau i Edward Likiernik, załączając podpisy 193 współwyznawców. Wśród nich figurują nazwiska znanych działaczy społecznych: Meyera Gottlieba, Zelika Świerczyńskiego, Majera Częstochowskiego, Isera Rufa, Hany Kore, Markusa Jakubowskiego, Dawida Breszera, Herszlika Koenigsberga, Łyzika Berkowicza, A. Kamińskiego, Haymana Szachmanowicza, Markusa Wilczyńskiego, Izraela i Lipmana Kopińskich, Mojżesza i Jana Poznańskich, Jehudy Rabinowicza, Mendla Altera, K. Częstochowskiego, Abrama Goldsztejna, Dawida Wiślickiego, Dawida Markowicza, Nachmana Rosena, E. i A. Ginsbergów oraz lekarza Salezego Bursztyńskiego. W piśmie tym stwierdzono:

Od najdawniejszych czasów mieszkańcy wyznania mojżeszowego w mieście tutejszym pociągani są corocznie do opłaty składki szkolnej na utrzymanie szkół elementarnych chrześcijańskich w mieście Częstochowie, a żadnych z tego tytułu nie odnosili korzyści ze względu, że dzieci ich wcale nie uczęszczają do tychże szkół, a ponieważ w niektórych miastach znaczniejszych są już od dawna ustanowione szkoły wyznania mojżeszowego, przeto życzeniem jest całej gminy naszego miasta, aby szkoła elementarna wyznania mojżeszowego w mieście Częstochowie, podobnie jak w innych miastach została ustanowiona².

W korespondencji z 28 stycznia 1868 r., adresowanej do naczelnika Berga, Opieka Szkoły Elementarnej dla Dzieci Wyznania Mojżeszowego w osobach Adolfa Landaua i Mojżesza Likiernika donosiła, że:

otwarto oddział męski dla 74 uczniów tak z biednej, jak z najzamożniejszej klasy mieszkańców tutejszych, a mamy nadzieję, że cyfra ta przy drugim zapisie uczniów się podwoi³.

Szkołę męską uruchomiono w budynku wynajętym od Izydora Kellera przy ul. Warszawskiej 191. Warunki lokalowe były skromne — na potrzeby dydaktyczne przeznaczono 2 izby oraz 1 na kancelarię. W budynku znajdowało się również mieszkanie dla kierownika, składające się z 2 pokoi i kuchni. Koszty wynajmu wynosiły 200 rubli srebrem za 1 rok⁴.

Oddział żeński otwarto 13 stycznia 1868 r. przy ul. Nowy Rynek 55. Uczęszczało doń 48 uczennic. Nauczycielką została Ernestyna Wrocławska, prowadząca szkołę prywatną od 28 października 1866 r.

Rozpoczęcie nauki w szkole męskiej przedłużyło się w związku ze sporem o osobę kierownika. Dozór bóżniczy proponował Daniela Neufelda z Warszawy, byłego redaktora

¹ R. Centnerszwerowa, *O szkolnictwie żydowskim w Polsce*, „Nowe Tory” 1907, z. 8, s. 231; por. również Z. Ellenberg, *Żydzi i początki szkolnictwa powszechnego w Łodzi (1806 – 1864). Przyczynek do dziejów szkolnictwa oraz ludności żydowskiej m. Łodzi*, [w:] *Sprawozdanie Gimnazjum Żeńskiego Towarzystwa Żydowskich Szkół Średnich w Łodzi za rok szkolny 1929/30*, Łódź 1930, s. 22 – 27.

² Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), zespół: Łódzka Dyrekcja Szkolna (dalej: LDS), sygn. 1685, k. 8.

³ Tamże.

⁴ Tamże, k. 56.

asymilatorskiego pisma „Jutrzenka”, zamkniętego przez carat w czasie powstania styczniowego. Jednakże przeciwko Neufeldowi wystąpiła carska ochrana. Mimo osobistych interwencji dozoru bóżniczego 12 czerwca 1867 r. u naczelnika Berga, ostateczną odmowną decyzję wydano 3 października 1867 r. W tej sytuacji 29 grudnia 1867 r. kierownikiem został Maurycy Süß z Łodzi, znany wcześniej na gruncie częstochowskim jako nauczyciel szkoły prywatnej. Dozór bóżniczy w piśmie z 15 grudnia 1867 r. prosił więc o:

przetranzlokowanie Pana M. Süß na 1 nauczyciela Szkoły Elementarnej tutejszej z uwagi, że tenże jako przez ogół tutejszych mieszkańców starozakonnych dobrze znany i zaufanie ogólne mający da pochop tymże mieszkańcom do chętnego posyłania swoich dzieci do szkoły⁵.

Drugim nauczycielem został Mojżesz Majersohn z Warszawy, nauczyciel religii w częstochowskim progimnazjum.

31 grudnia 1867 r. zakupiono wyposażenie do szkoły: 20 ławek szkolnych, 2 tablice czarne, 2 katedry dla nauczycieli, 1 stół do kancelarii, 1 zegar ścienny, 30 kałamarzy oraz 1 portret „najjaśniejszego Pana”. Całość kosztowała 70 rubli srebrem, przy czym sam portret kosztował 12 rubli⁶.

Podstawy materialne szkoły oparte były na składce szkolnej. Od Żydów po raz pierwszy pobierano ją w Warszawie, zgodnie z rozporządzeniem namiestnika cara, księcia Konstantego Pawłowicza z 21 stycznia 1824 r. Upoważnił on Urząd Muncypalny Warszawy, aby wspólnie z Dozorem Bóżniczym wprowadzono składkę szkolną dla zapewnienia regularnego wpływu środków pieniężnych na prowadzenie szkół.

W Częstochowie w pierwszym roku pobierania składki (1868) społeczność żydowska zebrała 1000 rubli srebrem od 497 osób. Jej wysokość ustalał dozór bóżniczy według kryterium zamożności i dzielił ten obowiązek na 8 zróżnicowanych klas — od 0,25 rb. do 13 rubli. Pierwszą składkę zapłacili m.in.: Salezy Bursztyński, lekarz — 4,15 rs., Daniel Bochenek, krawiec — 2,15 rs., Abraham Ginsberg, kupiec — 3,15 rs., Ejzyk Ginsberg, kupiec — 6,65 rs., Berek Gottheimer, krawiec — 0,65 rs., Berek Kohn, właściciel fabryki — 6,65 rs., Jonas Szaja Landau, właściciel fabryki — 6,65 rs., Samuel Laje Luksemburg, tkacz — 0,65 rs., Adolf Markusfeld, właściciel fabryki — 6,15 rs., Leon Oderfeld, właściciel fabryki — 5,15 rs.⁷ Składkę szkolną płacili wyłącznie płatnicy podatku na rzecz gminy wyznaniowej.

Wysokość składki szkolnej ustalano na podstawie przewidywanego budżetu szkoły na dany rok. Najważniejsze wydatki budżetowe stanowiły pensja dla nauczycieli oraz opłata komornego za lokale szkolne. Społeczność żydowska, uwzględniając inflację, co roku zwiększała wysokość składki na cele oświatowe. Podaje ją tabela 1.

Od 1876 r. płacących składki podzielono na 6 grup, a wysokość składki regulowano corocznie. Najwięcej na szkoły łożyli właściciele fabryk, kupcy oraz posiadacze domów. I tak w 1909 r. zapłacili: kupiec Józef Przeworski 36 rb., właściciel fabryki „Warta” Szymon Neumann 100 rb., kupiec Stanisław Weisberg 65 rb., właścicielka domu Rachela Panowska 40 rb., lekarz dr Józef Russ 8 rb., szewc Alfred Proskurowski 2 rb (rodzina Proskurowskich, szewców od kilku pokoleń, składkę szkolną płaciła od 1876 r., kiedy to Dawid

⁵ Tamże, k. 109.

⁶ Tamże, k. 136.

⁷ Tamże; również S. S z y m a n i s k i, *Do dziejów Żydów w Częstochowie w okresie konstytucyjnym Królestwa*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1961, nr 39, s. 37 – 38.

Tabela 1. Wysokość składki szkolnej w latach 1868 – 1913

Lp.	Rok	Liczba płatników	Kwota w rublach
1	1868	497	1000
2	1869	504	1184
3	1870	424	1200
4	1871	432	1200
5	1876	418	1535
6	1880	506	2110,50
7	1882	463	2261
8	1888	360	2510,65
9	1891	447	2646
10	1892	406	2646
11	1895	452	3113
12	1899	390	3393,60
13	1900	373	3448,60
14	1902	621	4269
15	1903	646	4273
16	1904	619	4663
17	1906	678	4897
18	1907	674	5167
19	1908	737	5414
20	1909	807	5596
21	1910	875	10792,12
22	1911	930	11075,36
23	1912	987	11205,85
24	1913	964	13183,30

Źródło: APL, ŁDS, sygn. 1691, k. 135, 358, 423, 714, sygn.1695, k.17, sygn.1685, k. 14, 175, 222, 368, 494, sygn.1686, k. 27.

Proskurowski zapłacił 1 rb.), kupiec Adolf Oderfeld 73 rb., dentyści Mieczysław Rosenblatt 6 rb. i Michał Rosenowicz 3 rb. W 1913 r. podniesiono wysokość składki, szewc A. Proskurowski płacił 3,90 rb, a Szymon Neumann 234 rb., Adolf Oderfeld 195 rb., Ludwik Kon 234 rb., Izidor Geiseger 234 rb.⁸ Inteligencja wносиła stosunkowo niskie składki, np. adwokat Jan Glikson płacił 3 ruble. Na kondycję szkolnictwa żydowskiego w Częstochowie miał wpływ sposób rozłożenia składki, zwłaszcza na płatników z warstwy niezamożnej. Dla tej grupy składki wyznaczano stosunkowo niskie. O ofiarności społeczeństwa żydowskiego na cele szkolne świadczy fakt, iż zadłużenie w tym względzie było minimalne. W latach 1882 – 1888 nie zapłacono jedynie 249,25 rb. Za lata 1903 – 1910 nie zapła-

⁸ APL, ŁDS, sygn. 1695, k. 17, 18, 714.

ciło składki 45 osób na sumę 200,50 rb.⁹ Zebrana składka szkolna przeznaczana była w całości na bieżące potrzeby. Strukturę wydatków podaje tabela 2.

Tabela 2. Struktura wydatków w 1883 r.

Lp.	Przeznaczenie	Kwota w rb.
1	Pensja 1 nauczyciela	350
2	Pensja 2 nauczyciela	280
3	Pensja 3 nauczyciela	250
4	Pensja 1 nauczycielki	210
5	Pensja 2 nauczycielki	210
6	Wynagrodzenie stróża	72
7	Najem pomieszczeń	450
8	Materiały biurowe	50
9	Nagrody dla uczniów	10
10	Książki dla biednych uczniów	10
11	Opał	140
12	Do dyspozycji ŁDS	352,72

Źródło: APL, ŁDS, sygn.1687, k. 169

W latach 1882 – 1885 zmieniono siedzibę szkoły męskiej — przeniesiono ją do budynku przy ul. Warszawskiej 189, należącego do Pereca Silberga, płacąc 325 rubli za rok. W latach 1898 – 1901 szkołę męską przeniesiono na ul. Ogrodową 161 (wcześniej znajdowała się tam szkoła żeńska), płacąc dzierżawę w wysokości 425 rubli za rok¹⁰.

Ponowna przeprowadzka nastąpiła w 1901 r. do lokalu wynajętego od Markusa Wienera przy ul. Dojazd 161, gdzie czynsz wynosił już 1200 rubli w skali rocznej¹¹. W 1910 r. miała miejsce kolejna zmiana siedziby szkoły na budynek Michała Herza przy ul. Dojazd 157.

Natomiast szkoła żeńska w latach 1892 – 1898 miała siedzibę przy ul. Ogrodowej 161, gdzie wynajęto lokal od Lejbusia Koffa, płacąc 325 rb. za 1 rok. Od 1904 r. szkoła mieściła się przy ul. Nikołajewskiej 163, znajdując tam lepsze warunki — za wynajem budynku płacono już 650 rubli rocznie. Od 1908 r. szkołę przeniesiono do ścisłego centrum, na ul. Teatralną 70, gdzie wynajęto budynek od Rozalii Kon¹². Tak częste zmiany nie służyły pracy szkół. Błędem było nieopracowanie koncepcji budowy własnego obiektu szkolnego. Zmiany owe miały jednak ten pozytywny aspekt, iż przybliżały szkoły do centrum miasta.

⁹ Tamże, sygn. 1688, k. 29.

¹⁰ Tamże, sygn. 1692, k. 94.

¹¹ Tamże.

¹² Tamże.

b) Nauczanie i wychowanie

Przez pierwsze 2 lata działania obie szkoły, męska i żeńska, pracowały według jednolitego planu nauczania. Przedstawia go tabela 3.

Tabela 3. Tygodniowa siatka godzin w 1868 r.

Lp.	Nazwa przedmiotu	Klasa I	Klasa II
1	Biblia	1	2
2	Historia biblijna	2	2
3	Czytania biblijne	2	1
4	Język rosyjski	4	4
5	Język polski	2	2
6	Język niemiecki	3	3
7	Język żydowski (jidysz)	2	2
8	Arytmetyka	2	1
9	Opowiadania o przyrodzie	1	1
10	Kaligrafia	4	5
11	Geografia	2	1
Razem		25	24

Źródło: APL, ŁDS, sygn. 1685, k. 40.

Od 1870 r. polityka oświatowa władz carskich uległa zaostrzeniu. Rok ten stanowi pewnego rodzaju przełom w funkcjonowaniu młodych szkół żydowskich. Od tego momentu polityka oświatowa carskiej Rosji stała się czynnikiem dominującym w ich pracy i w widoczny sposób ciążyła nad ich funkcjonowaniem.

Treści nauczania uległy znacznemu przekształceniu. Obok geografii zaczęto nauczać historii Rosji. Język rosyjski stał się głównym przedmiotem nauczania, a nad jakością jego kształcenia czuwał sam naczelnik Łódzkiej Dyrekcji Szkolnej.

Jednocześnie władze narzuciły jednolite podręczniki szkolne, aby wyrugować książki wprowadzone do szkół jeszcze w latach reform Wielopolskiego.

Treść nauczania w szkołach elementarnych miała ujednoczyć wydana w końcu 1873 r. *Instrukcja dla nauczycieli początkowych Warszawskiego Okręgu Naukowego*. Jako podstawowe przedmioty zostały wymienione: religia, czytanie druku i pisma, arytmetyka, wiadomości z geografii i historii ojczystej oraz o otaczającej przyrodzie. Ponadto szkoły mogły uczyć gimnastyki, prac ręcznych dla dziewcząt, kreślenia, a także wiadomości o rolnictwie, księgowości i przemyśle. Fakultatywnie zalecano również prowadzenie nauki śpiewu hymnów i rosyjskich pieśni ludowych¹³.

Nowe plany nauczania wprowadzono w roku szkolnym 1870/71. Szkole nadano jednocześnie urzędową nazwę: Jednoklasowe Częstochowskie Żydowskie Szkoły Początkowe.

¹³ R. K u c h a, *Oświata elementarna w Królestwie Polskim w latach 1864 – 1914*, Lublin 1982, s. 111 i n.

Tabela 4. Tygodniowa siatka godzin szkoły męskiej w roku szkolnym 1870/71

Lp.	Przedmiot	Klasa I	Klasa II	Klasa III
1	Biblia	7	1	—
2	Wyjaśnianie Biblii	—	5	5
3	Księgi proroków	—	—	3
4	Prawo Boże	1	1	1
5	Interpretacja Talmudu	—	1	1
6	Język żydowski (jidysz)	—	1	2
7	Czytanie żydowskie	2	—	—
8	Język rosyjski	6	5	6
9	Przyroda	—	2	2
10	Geografia	—	2	2
11	Opowiadania	—	2	1
12	Język polski	3	2	1
13	Język niemiecki	3	2	1
14	Arytmetyka	3	3	2
15	Kaligrafia	3	1	1
Razem		28	28	28

Źródło: APL, zespół ŁDS, sygn. 1685, k. 462.

Oddział żeński miał jedynie 2 dwuletnie klasy programowe i różnił się planem nauczania.

Tabela 5. Siatka godzin oddziału żeńskiego w roku szkolnym 1871/72

Lp.	Przedmiot	Klasa I	Klasa II
1	2	3	4
1	Modlitwy	1	1
2	Katechizm	—	1
3	Historia święta	—	1
4	Prawo Boże	—	1
5	Historia biblijna	—	1
6	Język żydowski — czytanie	5	—
7	Język polski	2	1
8	Język rosyjski	7	4
9	Język niemiecki	3	3
10	Język francuski	2	—
11	Kaligrafia	5	4
12	Liczenie	1	—
13	Geografia	—	2
14	Dyktando niemieckie	—	1

1	2	3	4
15	Dyktando żydowskie	—	1
16	Hebrajskie pismo	1	2
17	Hebrajska kaligrafia	—	1
18	Historia Rosji	—	3
19	Tłumaczenie z jęz. ros. na język niemiecki	—	1
20	Powtórki	1	1
21	Arytmetyka	2	3
22	Roboty ręczne	5	5
Razem		35	37

Źródło: APL, ŁDS, sygn. 1685, k. 464.

Od 1870 r. władze carskie zalecały silniejsze budowanie wychowania szkolnego na nauce religii. W efekcie zwiększono liczbę godzin religii mojżeszowej. Tendencja ta znalazła odbicie również w zmienionym planie nauczania w szkole częstochowskiej. Na treść nauczania w szkole elementarnej w znacznej mierze wpływały podręczniki szkolne wydawane w Petersburgu. Wśród podręczników zalecanych nauczycielom były: N.A. Korfa *Rukowodstwo w obuczeniu gramoty po zwukowej metodu*, Wodowozowa *Kniga dla pierwonaczalnogo cztienia*, K.D. Uszynskiego *Rodnoje slowo*, W. Piutca *Podręcznik geografii*, Zołotowa *Arytmetyka*, Poliewoła *Podręcznik do religii*, Segala *Krótki żydowski katechizm*, Bogrowa *Żydowski manuskrypnik*, Klostermana *Czytanki dla dzieci*, Paulsona *Kniga dla cztienia*¹⁴.

W powszechnym użyciu były mapy carskiej Rosji i Europy, półkule, globusy, portrety członków panującego domu Romanowów, obrazy do nauczania Starego Testamentu. Do nauki pisania stosowano ruchomy alfabet rosyjski i polski, wzory kaligraficzne i rysunkowe. Szkoła posiadała nadto przybory geometryczne, miary, liczydła stojące do nauki rachunków. Brakowało atlasów i map historycznych. W 1883 r. biblioteka szkolna liczyła 49 książek, 23 podręczniki, 18 modeli, 8 globusów i map oraz 35 innych pomocy dydaktycznych¹⁵. Z czasem wprowadzono odrębne biblioteki dla uczniów i nauczycieli.

W 1881 r., po objęciu w 1879 r. dyrekcji Warszawskiego Okręgu Naukowego przez Mikołaja Apuchtina, kolejny raz zmieniono tygodniowy plan lekcji, który utrzymał się do I wojny światowej (tabela 6).

Mimo stabilnej podstawy materialnej szkoła nie rozwijała się ilościowo. W 1881 r. w piśmie do Adriana Abramowicza, naczelnika Łódzkiej Dyrekcji Szkolnej, kierownik szkoły Jakub Guderman stwierdził:

uczniów jest mało, a ja nie mogę pozyskać ich więcej. Na lekcjach uczniowie siedzą w jarmułkach, co jest możliwe u mełameda, ale nie w szkole. Mełamedzi uczą, że uczniowie szkół publicznych przestają być prawdziwymi synami Izraela¹⁶.

¹⁴ Tamże, s. 120.

¹⁵ APL, ŁDS, sygn. 1687, k. 409.

¹⁶ Tamże, sygn. 1686, k. 27 – 29. Należy podnieść, iż w 1882 r. 12 absolwentów tej szkoły wstąpiło do gimnazjum rządowego w Częstochowie. Byli to Henryk Kon, Pinkus Trocki, Maks Grad, Markus Mokrauer, Lipman Dankowicz, Adaler Hewirzmann, Wilhelm Broniatowski, Abraham Broll, Ludwik Sziperberg, Pinkus i Chill Broniatowscy, Bolesław Bixterman.

Tabela 6. Tygodniowa siatka godzin w 1881 r. (oddział męski)

Lp.	Przedmiot	Klasa I	Klasa II	Klasa III
1	Religia mojżeszowa	4	3	2
2	Język żydowski	3	2	2
3	Język rosyjski	5	8	5
4	Język polski	2	2	3
5	Język niemiecki	1	3	2
6	Arytmetyka i geometria	4	5	5
7	Geografia i przyroda	—	1	3
8	Historia Rosji	—	—	3
9	Kaligrafia	2	2	2
10	Rysunki	2	2	2
11	Śpiew*	—	—	3
12	Gimnastyka*	—	—	3
Razem		23	28	35

* nadobowiązkowo

Źródło: APL, ŁDS, sygn.1686, k. 27 i n.

W 1898 r. w Częstochowie i w powiecie częstochowskim było 1910 chłopców i 1867 dziewcząt żydowskich w wieku od 8 do 12 lat, tylko teoretycznie podlegających nauce szkolnej wobec braku w carskiej Rosji przymusu i obowiązku szkolnego. Częstochowę i powiat częstochowski zamieszkiwało wówczas 21 253 Żydów¹⁷, a samą Częstochowę 15 tys. na 45 tys. mieszkańców.

Szkoła rozwijała się słabo, a w czasach apuchtinowskich zanotowała nawet regres. Bez wątpienia był on rezultatem wzmożonej rusyfikacji. Kierujący szkołą w 1884 r. H. Ginsburg w piśmie do naczelnika ŁDS stwierdził:

Uczniowie klasy II, po rocznym nauczaniu języka rosyjskiego, nie tylko że nie znają liter, lecz nie znają nawet nazwy przedmiotu. Nie znają także elementarnych zasad gramatyki rosyjskiej¹⁸.

Rozwój szkoły przedstawia tabela 7.

W 1900 r. w piśmie do naczelnika ŁDS kierownik szkoły Markus Leder stwierdził:

uczniowie po lekcjach w szkole uczą się w chederach języka hebrajskiego po kilka godzin. Przed lekcjami w szkole idą do chederu na modlitwy w obecności mełameda, co wpływa na niepunktualne przychodzenie do szkoły¹⁹.

¹⁷ Tamże, sygn. 2830, k. 3; por. S.R. L a n d a u, *Unter jüdischen Proletariern*, Wien 1898, s. 42.

¹⁸ APL, ŁDS, sygn. 1687, k. 438. Kierownik Landau w 1881 r., tłumacząc się z niskiego poziomu nauczania języka rosyjskiego, pisał do naczelnika ŁDS, iż powodem jest fakt, że nauczyciel religii Hirsch Perl, rodem z Bukaresztu, rozumie tylko w jidysz (k. 55).

¹⁹ Tamże, sygn. 1689, k. 24.

Tabela 7. Szkoła w latach 1868 – 1884

Lp.	Rok	Chłopcy	Dziewczęta	Razem
1	1868	91	48	139
2	1869	90	56	146
3	1880	43	134	175
4	1881	38	134	172
5	1882	36	145	181
6	1883	80	173	253
7	1884	74	125	199
8	1889	65	110	175

Źródło: APL, ŁDS, sygn. 2770, passim.

Intencją autora korespondencji było wyjednanie u władz carskich zgody na nadobowiązkową naukę języka hebrajskiego, co bez wątpienia przyczyniłoby się do zwiększenia frekwencji.

c) Nauczyciele

Pierwszymi nauczycielami byli ludzie akceptowani przez miejscową społeczność żydowską. Maurycy Süß i Ernestyna Wrocławska pracowali wcześniej w szkołach prywatnych, prowadzonych przez gminę wyznaniową. Również pierwsi nauczyciele religii mojżeszowej, Nachman Rosen oraz jego następca Dawid Pankowski, byli częstochowianami i należeli do grona postępowych działaczy oświatowych. Maurycy Süß pochodził z Praszki, a Ernestyna Wrocławska z Lublińca.

Rok 1870 stanowi przełom ze względu na przyjmowanie do zawodu nowych nauczycieli zgodnie z wytycznymi ustawy z 1864 r. Główną cechą pedagogiczną nowo przyjmowanych kandydatów do zawodu stanowiła znajomość języka rosyjskiego i odpowiednia postawa polityczno-moralna. *Instrukcja...* z 1873 r. polecała im nie tylko uczyć dzieci, ale wraz z nauką wpajać w nie religijne uczucia, budzić wierność cesarzowi i ojczyźnie Rosji, wyrabiać poszanowanie ustaw i uległość wobec władz, przyzwyczajając do pracy i miłości bliźniego. Nauczyciel miał dokładnie wypełniać zarządzenia władzy szkolnej, okazywać szacunek miejscowej zwierzchności i starać się zdobyć zaufanie mieszkańców — rodziców dzieci szkolnych.

Zgodnie z nowymi wymaganiami w 1870 r. do nauki języka rosyjskiego został zatrudniony A. Blifer, który ponadto uczył języka polskiego. W 1871 r. przybył Chaim Szapocznikow (lat 36) z Radomyśla, z guberni kijowskiej. Szapocznikow przyjął się w środowisku Żydów częstochowskich, pracował tu do końca swego życia, a córka jego Chaja Liba Szapocznik była nauczycielką szkoły żeńskiej od 1901 r.

Poważne problemy zaczęły się na początku lat osiemdziesiątych XIX wieku, po objęciu dyrekcji Warszawskiego Okręgu Naukowego (1879 – 1897) przez Mikołaja Apuchtina. Ten znany tępicieł polskości przestał liczyć się z opinią rodziców oraz społeczności polskiej i żydowskiej. W 1881 r. na jego polecenie odwołano dotychczasowego kierownika szkoły, Adolfa Landaua, za słabe postępy w nauczaniu języka rosyjskiego. Nowym kierow-

nikiem mianowano Jakuba Gudermanna z Turku. Po roku ponownie zmieniono kierownika, został nim Salomon Hurland (lat 22), absolwent Szkoły Rabinów w Wilnie. Okazał się on dobrym nauczycielem i po 2 latach awansował do szkoły żydowskiej w Piotrkowie Trybunalskim, mieście gubernialnym. Stamtąd w 1888 r. ponownie został przeniesiony na kierownika szkoły w Częstochowie. Podczas jego pobytu w Piotrkowie kierownikiem szkoły częstochowskiej był H. Ginsburg. Stabilizacja kadrowa nastąpiła dopiero w 1892 r., kiedy to kierownikiem mianowano Markusa Ledera, zatrudnionego od 1888 r.²⁰ Markus Leder pełnił swoją funkcję do wybuchu I wojny światowej i cieszył się poważaniem społeczności żydowskiej. Poważne problemy kadrowe przechodził oddział żeński. Po Ernestynie Wrocławskiej przez szereg lat kierowniczkami były osoby wyznania prawosławnego, co ludność żydowską nastawiało do szkoły negatywnie. Od połowy lat osiemdziesiątych funkcję starszej nauczycielki pełniła Agrypina Szpigiel, a od 1889 r. do 1898 r. kierowniczką była Olga Naumowa (prawosławna). Funkcję drugiej nauczycielki w tym okresie pełniła również osoba prawosławna Maria Baranowska²¹. Polki przez cały okres funkcjonowania szkoły były zatrudniane wyłącznie do nauki robót ręcznych, były to: Maria Trepka, Weronika Dynkowska z Koła oraz Ludwika Jankowska, Maria Słonimska i Maria Chlebowska. Sytuacja ta zmieniła się dopiero od 1898 r., gdy funkcję kierowniczką objęła częstochowianka Dorota Poznańska-Wajzer, zatrudniona w szkole od 1884 r.

Nauczyciele mieli stosunkowo dobre, jak na owe czasy, przygotowanie zawodowe. Byli to absolwenci Szkoły Rabinów w Warszawie bądź w Wilnie, a także wychowankowie gimnazjów i seminariów nauczycielskich. Wszyscy posiadali patenty nauczycielskie wymagane przez władze oświatowe.

Wynagrodzenie nauczycieli, w porównaniu do płac w innych szkołach prowadzonych przez gminy wiejskie bądź miejskie, było dobre. W 1868 r. kierownik otrzymywał rocznie 300 rubli srebrem oraz bezpłatne mieszkanie. Drugi nauczyciel otrzymywał 250 rubli. W latach osiemdziesiątych odnotowano kilkakrotne podwyżki wynagrodzenia, co jednakowoż związane było z inflacją. Ceny artykułów pierwszej potrzeby wzrosły w latach 1884 do 1898 odpowiednio: węgiel o 46%, mięso o 55%, chleb o 44%, mleko o 50%, masło o 33%, buty o 50%²². W 1883 r. kierownik otrzymywał rocznie 350 rubli, drugi nauczyciel 280 rubli, a trzeci nauczyciel 250 rubli. Znacznie gorzej płatne były nauczycielki, płacono im po 210 rubli rocznie bez podziału na funkcję. Dopiero w 1892 r. kobiety otrzymały pensję zbliżoną do wynagrodzenia mężczyzn. Kierownik oddziału męskiego Markus Leder otrzymywał 400 rubli, a kierowniczka oddziału żeńskiego Agrypina Szpigiel 350 rubli rocznie. W 1907 r. roczna pensja wymienionego już Markusa Ledera wynosiła 650 rubli, podczas gdy Dorota Poznańska-Wajzer zarabiała 500 rubli, co świadczy o tym, że kobiety ponownie otrzymywały niższe wynagrodzenie. Bardzo nisko wynagradzane były nauczycielki robót ręcznych — w 1892 r. Ludwika Janowska otrzymywała 250 rubli rocznie, w 1898 r. Maria Słonimska również 250 rubli rocznie, a Maria Chlebowska w 1909 r. — 330 rubli. Było to jednakowoż jedynie około 50% wynagrodzenia kierownika oddziału męskiego.

Początek XX wieku charakteryzował się stosunkowo dużą stabilnością kadry nauczającej. Skład grona nauczycielskiego przedstawia tabela 8.

²⁰ Tamże.

²¹ Tamże.

²² E. P o d g ó r s k a, *Szkolnictwo elementarne w Łodzi w latach 1808 – 1914*, Łódź 1966, s. 92.

Tabela 8. Grono nauczycielskie w 1909 r.

Lp.	Imię i nazwisko	Nauczane przedmioty	Funkcja
1	Markus Leder	religia, język rosyjski, język polski	kierownik oddziału męskiego
2	Abraham Awier	matematyka, historia Rosji, geografia i przyroda	
3	Gerszon Robbinson	religia mojżeszowa	rabin
4	N. Sochaczewski	śpiew (zajęcia zlecone)	
5	Dorota Wajzer	język polski, matematyka, język niemiecki, język żydowski	kierowniczka oddziału żeńskiego
6	Chaja Liba Szapocznikow	matematyka, język rosyjski, kaligrafia, historia Rosji, geografia i przyroda	
7	Maria Chlebowska	prace ręczne	
8	Estera Kijak	religia mojżeszowa (zajęcia zlecone)	
9	dr Edward Kon		lekarz szkolny (bezpłatnie od 1898 r.)

Źródło: APL, ŁDS, sygn.1689, passim.

W 1912 r. carski inspektor szkolny w Częstochowie A. Jachontow realistycznie ocenił, iż jest potrzeba uruchomienia trzech szkół żydowskich w mieście. Potwierdza to wniosek Towarzystwa Opieki Szkolnej przy Gminie Izraelskiej, podpisany 1 kwietnia 1916 r. przez dr. Ludwika Batawię, do Magistratu Miasta Częstochowy o otwarciu dwóch szkół żeńskich i jednej męskiej dla dzieci żydowskich²³. Stosunek ludności żydowskiej do szkolnictwa carskiego zależał w dużym stopniu od charakteru tego szkolnictwa i od nauczycieli w nim zatrudnionych. Stanowisko Żydów — od ortodoksyjnych do zasymilowanych — było niechętnie rusyfikacji i nauczaniu języka rosyjskiego. Chederów było znacznie więcej aniżeli rządowych szkół elementarnych.

2. Szkolnictwo prywatne

a) Chedery i szkoła talmud-tory

Główna uwaga żydowskich rodziców, rabinatu i gminy wyznaniowej była nastawiona na wychowanie i nauczanie dzieci w duchu religijnym. Od najmłodszych lat dziecko żydowskie odwiedzało cheder, który jednak nie dawał wykształcenia ogólnego. Ponadto od XVI wieku przy żydowskich gminach wyznaniowych istniały zakłady szkolne dla dzieci biednych, tzw. talmud-tory.

W chederach dzieci żydowskie zapoznawały się z wiedzą talmudyczną, a zdolniejsi uczniowie kontynuowali naukę u wybitnych nauczycieli Talmudu. Pod koniec XIX wieku w Częstochowie znajdowało się wielu rodziców ortodoksów, którzy nie posyłali swoich dzieci do szkoły publicznej ze względów religijnych.

²³ Archiwum Państwowe w Częstochowie (dalej: APCz), zespół Akta Magistratu (dalej: AM), sygn. 7068, k. 21.

Chedery odpowiadały polityce oświatowej władz carskich. Wychowywały w duchu religijnym, w poszanowaniu wszelkiej władzy. Po wprowadzeniu nauki języka rosyjskiego i matematyki do planu nauczania uznano, że mogą one funkcjonować pod dyskretnym nadzorem władz oświatowych i policyjnych. Nie było dużych trudności z uzyskaniem zezwolenia na otwarcie chederu; zwracano jedynie uwagę na warunki sanitarne w lokalach. W tym celu specjalna miejska komisja sanitarna wizytowała przeznaczone na szkołę pomieszczenie i określała jego przydatność. W praktyce komisje bardzo liberalnie podchodziły do tej sprawy i zatwierdzenia lokalu odmawiano tylko w przypadkach rażącego naruszenia przepisów sanitarnych.

Jak podaje Jerzy Tomaszewski, metody nauczania w chederach znacznie odbiegały od zasad pedagogicznych. W pracy nauczyciela „jego pomocnikiem był niezmiennie kanczyk (bat)... Jednak pomimo swych ograniczeń szkoły te kładły solidne podstawy życia zgodnego z Torą”²⁴.

Do chederów dzieci uczęszczały już od 5 roku życia, a nauka odbywała się na trzech poziomach. Zaczynano od poznania Pięcioksięgu. Duży nacisk kładziono zwłaszcza na poznanie trzeciej księgi Tory, w której skodyfikowane są przepisy o składaniu ofiar i o świętach, a ponadto o trądzie, zanieczyszczających wyciekach, zakazie czynów niemoralnych i karach za nieposłuszeństwo²⁵. Na drugim etapie nauki poznawano komentarze Raszi (skrót od Rabbi Szlomo Icchaki z Troyes, 1040 – 1105) do Pięcioksięgu. Trzeci etap był poświęcony na studia Talmudu. Uczniowie, w wieku 12 – 13 lat, uczyli się z niego na pamięć obszernych traktatów. Metodyka nauczania w chederach nie zmieniała się od Średniowiecza, była to metoda „wkuwania” na pamięć nauczanego materiału.

Postępowi żydowscy działacze oświatowi już na przełomie XIX i XX wieku krytykowali chedery. Świadczy o tym wypowiedź R. Centnerszwerowej na łamach „Nowych Torów”:

Niższym jeszcze typem uczelni są tzw. chedery urągające już zupełnie wszelkim pojęciom o pedagogii, stanowiące barbarzyński przeżytek urzędów średniowiecznych.

Fizyczna i umysłowa tortura dla nieszczęsnej, najdrobniejszej dziatwy — oto ich treść jedyna. Mimo to pod opiekuńcze skrzydła kierowników ich, melamedów, garnie się 9/10 masy żydowskiej, zarówno z pobudek prawomyślności religijnej, jak i z powodu utrudnionego dostępu do szkół innych²⁶.

15 czerwca 1888 r. warszawski generał-gubernator Józef Hurko wydał przepisy o otwieraniu i utrzymaniu żydowskich szkół wyznaniowych w guberniach Kraju Przywiślańskiego. Wprowadzały one obowiązek nauczania języka rosyjskiego oraz matematyki przez uprawnionych nauczycieli. Przepisy te weszły w życie w roku szkolnym 1888/89. Melamedzi nie byli przygotowani do nauczania języka rosyjskiego. Musieli więc zatrudniać nauczycieli posiadających odpowiednie patenty.

Ludność żydowska przyjęła nauczanie języka rosyjskiego jako zło konieczne. Jej pojawienie wynikało z wielu powodów. Jednym z nich było przekonanie, że dzieciom żydow-

²⁴ J. T o m a s z e w s k i, *Oświata wśród Żydów w Polsce*, „Kalendarz Żydowski” 1988/89, s. 146.

²⁵ Z. H o f f m a n, *Od chederu do jesziwy*, „Kalendarz Żydowski” 1985/86, s. 84; por. również M. G ü d e m a n n, *Geschichte des Erziehungswesens und der Cultur der Juden in Deutschland*, Amsterdam 1966, s. 110 – 115.

²⁶ R. C e n t n e r s z w e r o w a, dz. cyt., s. 232.

skim inna nauka poza tą, jaką otrzymywały do tej pory w szkołkach wyznaniowych, jest zbyt cenna.

W 1888 r. odnotowano w guberni piotrkowskiej 228 chederów. W 1889 r. rozpoczęto akcję wydawania zezwoleń. W 1890 r. funkcjonowały 242 placówki, w 1904 r. ich liczba wzrosła do 352, a w 1912 r. było ich 361²⁷. W Częstochowie akcję wydawania koncesji rozpoczęto w 1889 r. Pierwsze koncesje 3 sierpnia tegoż roku otrzymali: Bender Reisenstein, Cyryl Sadokierski, Helena Friedländer, Jakub Edelist, Szlama Binder, Tobiasz Fitmann, Lejbuś Landau, Szmul Gradon, Chil Krakauer, Hersch Bratmann, Szmul Bichtmann i analfabeta Haskiel Hartonowicz²⁸. Przeciętne opłaty w chederze wynosiły od 1,5 do 10 rubli miesięcznie. Zarobki w fabrykach w Częstochowie wynosiły wówczas: mężczyźni przy 11,5-godzinnej pracy w fabrykach otrzymywali 4 – 5 rubli tygodniowo, a kobiety od 1,80 do 2, 50 rb., wyjątkowo do 3 rubli tygodniowo. Żydzi pracowali głównie w fabrykach, których właścicielami byli ich współwyznawcy; były to: fabryka gwoździ i konstrukcji do parasoli, fabryka papieru i celulozy, fabryki włókiennicze. Także w hucie „Wulkan” pracowało wielu Żydów²⁹.

W koncesjach określano, ilu każdy mełamed może przyjąć uczniów (najczęściej było to od 17 do 53 dzieci). Określano również, kto będzie uczyć j. rosyjskiego oraz matematyki. Poważny problem był ze znalezieniem nauczycieli języka rosyjskiego. Nikt z Żydów częstochowskich nie posiadał uprawnień do nauczania tego przedmiotu. Wnoszono więc petycje o przełożenie o rok obowiązku nauczania lub wreszcie o nauczanie go w szkołach miejskich. Carska ochrona pilnie strzegła, jak realizowany jest obowiązek nauczania tego przedmiotu i już w pierwszym roku zawiadomiła Łódzką Dyрекcję Szkolną, iż u Jakuba Edelista uczy się jedynie po 1/4 godziny, a niejaki Szmul Gradon zaprzestał nauczania języka rosyjskiego już 15 stycznia 1890 r.³⁰

W praktyce nadzór nad nauką języka rosyjskiego w chederach był nikły. Mełamedzi wypełniali w tym względzie obowiązki jedynie formalnie, a istniejące usterki carskie władze oświatowe tolerowały. Organizację chederów w Częstochowie przedstawia tabela 9.

W żydowskim szkolnictwie w Częstochowie miejsce oddzielne zajmowała talmud-tora. Wprawdzie nie była to szkoła we właściwym sensie tego słowa, oznaczała jednak pewien postęp w porównaniu z chederami. W talmud-torze naukę pobierały dzieci Żydów ortodoksyjnych, którzy nie mieli zaufania do szkoły publicznej, a nie było ich stać na chedery. Bardziej postępowi religijni Żydzi pragnęli wprowadzić do talmud-tory inny system nauczania, biorąc pod uwagę program szkół rządowych. Talmud-tora miała do spełnienia określone zadania wychowawcze na żydowskiej ulicy, zastępowała bowiem dzieciom ortodoksów szkołę w sytuacji, gdy nie uczęszczają one do szkół świeckich.

W 1896 r. częstochowscy żydowscy działacze oświatowi wystąpili do kuratora WON o zezwolenie na otwarcie prywatnej szkoły talmud-tory. 10 grudnia tegoż roku władze carskie zezwoliły na jej uruchomienie przy ul. Garncarskiej 6/8. Komitet szkolny tworzyli: dr J. Russ, H. Markusfeld, R. Tender, L. Werde, dr A. Wolberg, L. Weinberg, B. Hellmann,

²⁷ R. K u c h a, dz. cyt., s. 74; por. również S. C h m i e l e w s k i, *Stan szkolnictwa wśród Żydów w Polsce*, „Sprawy Narodowościowe” 1937, nr 1 – 2, s. 38.

²⁸ APL, ŁDS, sygn. 2732, b. pag.

²⁹ S.R. L a n d a u, dz. cyt., s. 43.

³⁰ APL, ŁDS, sygn. 2732, b. pag.

M. Henig, M. Herz, J. Herz, S. Hertz, J. Imich, dr E. Kon. Roczny budżet szkoły opiewał na 3000 rubli. W szkole społecznie uczyli: dr L. Batawia, dr E. Kon, J. Imich, Weinberg i M. Herz, których władze carskie nie uznały za nauczycieli i wdrożyły śledztwo w tej sprawie za nielegalne nauczanie³¹.

Tabela 9. Chedery w Częstochowie w 1897 r.

Lp.	Właściciel	Liczba uczniów	Nauczyciele j. rosyjskiego i matematyki
1	Berliner Wolf	43	Szmul Sznapper
2	Bratmann Woler	42	Simcha Złotnik
3	Bronch Mosiek	39	właściciel
4	Dukat Mosiek	41	Szmul Sztajer
5	Edelist Jakub	45	właściciel
6	Freiermauer Mosiek	40	Jakub Edelist
7	Fitmann Tobiasz	60	Markus Leder
8	Gradon Szmul	51	Szmul Sztajer
9	Gralek Besser	45	Szmul Sznapper
10	Koblinc Szymon	48	Jakub Edelist
11	Kunsiens Icek	40	Simcha Złotnik
12	Landau Lejbuś	17	Szmul Sznapper
13	Lapides Izrael	50	właściciel
14	Montag Józef	50	właściciel
15	Najmanowicz Herz	40	Szmul Sznapper
16	Potasiewicz Herz	39	Jakub Edelist
17	Rachtmann Szmul	38	Jakub Edelist
18	Reisenstein Bender	40	Markus Leder
19	Rosenfeld Lew	50	właściciel, matematyki uczy jego córka Otylia
20	Sadokierska Cirla	35	Markus Leder
21	Starka Icek	40	Markus Leder
22	Szocher Jakub	38	Jakub Edelist
23	Sztajnic Jakub	50	Jakub Edelist

Źródło: APL, ŁDS, sygn. 2732, passim.

b) Prywatne szkoły elementarne

Władze carskie w Królestwie prowadziły politykę ograniczania sieci prywatnego szkolnictwa elementarnego. Udzielając koncesji na prowadzenie szkół prywatnych,

³¹ Tamże, sygn. 1691, k. 35 – 37.

zwracały baczną uwagę na przynależność wyznaniową i narodową właścicieli. Kandydatom starającym się o założenie własnej szkoły stawiano wysokie wymagania, zwłaszcza w zakresie znajomości języka rosyjskiego. Zakres i treść nauczania w szkołach prywatnych nie mógł wykroczyć poza obowiązujący program nauczania rządowej szkoły elementarnej.

Pod koniec XIX wieku inicjatywa otwierania świeckich szkół prywatnych w Częstochowie wyszła bez wątpienia ze strony władz carskich. W 1888 r. niejaki Juda Cywka (recte Cywwier) otworzył szkołę prywatną dla chłopców. W kwietniu tr. przybył on do Częstochowy z Odessy, a już 28 września otworzył szkołę, po uprzedniej zgodzie kuratora Warszawskiego Okręgu Naukowego. Rozpoczęcie nauki odbyło się z udziałem jedynie 12 uczniów, którzy niebawem opuścili szkołę z racji planu nauczania.

Tabela 10. Tygodniowa siatka godzin w szkole J. Cywki

Lp.	Przedmiot	Klasa I	Klasa II	Ogółem
1	Język rosyjski	9	6	15
2	Język niemiecki	3	4	7
3	Język polski	2	2	4
4	Arytmetyka	7	6	13
5	Kaligrafia	4	3	7
6	Religia	3	3	6
7	Przyroda	—	2	2
8	Geografia	—	1	1
Razem		28	27	55

Źródło: APL, ŁDS, sygn.1689, k. 492.

Plan nauczania przewidywał więcej godzin z języka rosyjskiego (15) niż nawet obowiązujący w Warszawskim Okręgu Naukowym plan dla szkół miejskich (12) i wiejskich (14). Nie uczono jednak języka hebrajskiego lub jidysz, co dla Żydów było nie do zaakceptowania. Języka rosyjskiego, matematyki, przyrody i geografii uczył Jakub Rechnic, a języka polskiego i kaligrafii Józef Zrodkiewicz, Polak sprowadzony z Łęczycy. Podjął też pracę Wolf Fried, lecz z powodu zatargu z właścicielem opuścił placówkę. Szkoła upadła w 1893 r. z braku uczniów, a jej właściciel wyjechał z Częstochowy³².

Po rewolucji 1905 r. polityka caratu w dziedzinie szkoły elementarnej uległa pewnemu złagodzeniu. Drugą świecką szkołą prywatną dla dziewcząt była szkoła Estery Dwojry Kijak. Otwarto ją 27 października 1907 r. w wynajętym lokalu przy I Alei 8. W pierwszym roku istnienia liczyła ona 51 uczennic, by do 1914 r. utrzymać stabilnie 57 – 59 dziewcząt³³. Właścicielka w 1909 r. wystąpiła do kuratora WON o zgodę na nadobowiązkowe nauczanie języka polskiego. Plan nauczania odpowiadał potrzebom lokalnej społeczności żydowskiej, a zwłaszcza osobom ze sfer średniozamożnych.

³² Tamże, sygn. 2617, b. pag. W 1904 r. szkołę męską otwarł niejaki Szmul Rudy z Odessy, przy ul. Szkolnej 3. Brak jest jednakże jakichkolwiek materiałów na ten temat.

³³ Tamże, sygn. 2615, k. 4.

Tabela 11. Tygodniowa siatka godzin szkoły E. Kijak

Lp.	Przedmiot	Klasa I	Klasa II	Klasa III	Ogółem
1	Religia	2	2	2	6
2	Język żydowski (jidysz)	3	3	3	9
3	Język rosyjski	11	10	11	32
4	Arytmetyka	7	7	7	21
5	Roboty ręczne	2	2	2	6
6	Kaligrafia	2	2	2	6
Razem		27	26	27	80

Źródło: APL, LDS, sygn.1689, k. 38.

c) Szkoła Rzemieślnicza

W Częstochowie funkcjonowała Szkoła Rzemieślnicza dla chłopców, która była podstawowym narzędziem służącym przekwalifikowaniu ludności żydowskiej. Szkołę powołano na wzór istniejącej od 1892 r. w Łodzi Szkoły Rzemieślniczej usytuowanej przy szkole talmud-tory, gdzie nauczano tkactwa i ślusarstwa.

Zgodnie z ustawą o szkolnictwie zawodowym z 1888 r. w Rosji istniały 3 typy szkół przemysłowych, były to: średnie szkoły techniczne, niższe szkoły techniczne oraz szkoły rzemieślnicze. Szkoły rzemieślnicze powołano głównie dla praktycznego kształcenia przyszłych robotników. W programie nauczania obowiązywały następujące przedmioty: religia, język rosyjski, arytmetyka, rachunkowość, geometria, początki fizyki, technologia drewna i metalu, rysunki geometryczne i techniczne, zajęcia praktyczne i śpiew³⁴.

W 1898 r. przy szkole stowarzyszenia Talmud-Tora przy ul. Garncarskiej 6/8 otwarto uzupełniające kursy rzemieślnicze dla terminatorów. Inicjatorami ich powołania byli Henryk i Józef Markusfeldowie. Pierwszym kierownikiem kursów został Schreiber, a kolejnymi Jelic oraz Gewircmann, z którego inicjatywy wprowadzono egzaminy końcowe³⁵.

W 1904 r. kursy owe przekształcono w szkołę rzemieślniczą. Jako nauczyciele pracowali w niej: Abraham Awner, Dorota Wajzer, Lidia Weitraub, Józef Baruch Warmund, Berrek Abraham Weinberg, Markus Leder, Izrael Samsonowicz, Jakub Edelist. Początkowo była to szkoła uzupełniająca dla terminatorów uczących się w prywatnych warsztatach rzemieślniczych w zakresie ślusarstwa i stolarstwa. Plan zajęć teoretycznych, przedstawiony w tabeli 12, był skromny z racji wielogodzinnego pobytu u majstrów.

W roku szkolnym 1904/5 uruchomiono Szkołę Rzemieślniczą dla 38 chłopców w wieku 12 – 14 lat. W 1914 r. szkoła uczyła 350 uczniów³⁶. Uczniowie szkoły rekrutowali się ze środowisk robotniczych. Szkoła początkowo była bezpłatna, a uczniowie otrzymywali obiady. Opłaty wprowadzono po uruchomieniu własnych warsztatów. Tygodniową siatkę godzin szkoły przedstawia tabela 13.

³⁴ J. Miąszo, *Szkolnictwo zawodowe w Królestwie Polskim w latach 1815 – 1915*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1966, s. 189.

³⁵ APL, LDS, sygn. 1689, k. 508 i n.

³⁶ B. Urbanowicz, *Rzemiosło w Częstochowie w okresie międzywojennym (1918 – 1939)*, Częstochowa 2004, s. 41.

Tabela 12. Tygodniowy plan zajęć kursów rzemieślniczych

Lp.	Przedmiot	Oddział I	Oddział II
1	Język rosyjski	2	2
2	Język polski	2	—
3	Język żydowski	2	2
4	Historia Żydów	2	—
5	Arytmetyka	2	2
6	Religia	—	2
Razem		10	8

Źródło: APL, ŁDS, sygn. 1689, k. 508.

Tabela 13. Tygodniowa siatka godzin w Szkole Rzemieślniczej w 1905 r.

Lp.	Przedmiot	Klasa I	Klasa II
1	Język rosyjski	3	3
2	Język żydowski	1	1
3	Język polski	1	—
4	Historia Żydów	1	1
5	Matematyka	2	2
6	Rysunek techniczny	8	13
7	Teoria rzemiosła	2	4
8	Warsztaty	42	33
Razem		60	57

Źródło: APL, ŁDS, sygn. 1689, k. 586.

Od 29 marca 1905 r. kierownikiem Szkoły Rzemieślniczej został inż. Nachman Asso-rodobraj z Warszawy, absolwent Warszawskiej Szkoły Realnej oraz Szkoły Mechaniczno-Technicznej Rotwanda i Wawelberga³⁷. Dzięki niemu powstała nowoczesna szkoła techniczna o specjalnościach: mechaniczno-ślusarskim, meblarsko-stolarskim oraz kołodziejским. Budżet na rok 1913 wynosił 10 tysięcy rubli, na co składały się: wpłaty Markusfeldów w wysokości 500 rubli, dotacja Jewish Colonisation Assotiation z Paryża — 4900 rubli, dotacja miejscowej gminy wyznaniowej — 1500 rubli oraz wpływy z czesnego, które wynosiło 150 rubli za cały okres nauczania³⁸. Ogólne wpływy notowano także z usług

³⁷ APL, ŁDS, sygn. 1689, k. 586.

³⁸ A. G o t t l i e b, *Handwerkesschule*, [w:] *Czenstochower Jidn*, pod red. R. M a h l e r a, Nowy Jork 1947, s. 68 – 70. Od 1914 r. wsparcia finansowego szkole udzielał również Magistrat miasta, i tak w 1914 r. było to 450 rubli, w 1915 — 1500 rb., 1916 — 450 rb. Budżet szkoły w 1916 r. wynosił 5790 rb., wydatki przeznaczono na: pensje dla 6 nauczycieli — 3840 rb., energię elektryczną — 300 rb., opał — 200 rb., stróża i sprzątanie — 500 rb., ubezpieczenie — 50 rb., remont budynku — 300 rb. Dochody oparto na: subsydlum gminy wyznaniowej — 1500 rb., darowizna dra J. Markusfelda — 1200 rb., odsetki od kapitału — 300 rb., inne ofiary — 390 rb. Niedobór wynosił 2400 rb. O tyle wnioskowano o subwencję do magistratu (APCz, AM, sygn. 7068, k. 9 i 22). Jak podaje Urbanowiczowa, w latach 1918 – 1939 uczniowie wyznania chrześcijańskiego stanowili od 6 do 19% ogółu (B. U r b a n o w i c z, dz. cyt., s. 193).

i wyrobów własnych warsztatów. Szkołą opiekował się komitet szkolny w składzie: Henryk i Józef Markusfeldowie, inż. Ratner, Stanisław Herz, Henig Frenkl, dr L. Batawia i dyr. N. Assorodobraj³⁹.

W 1913 r. nauczali w niej: Abraham Awner — języka rosyjskiego i języka polskiego, N. Oks — języka rosyjskiego i matematyki, Perec Wilenberg — rysunku technicznego, M. Wajsberg — j. żydowskiego i historii Żydów. W szkole zatrudnionych było 6 nauczycieli i 3 majstrów⁴⁰.

Powstanie żydowskiego szkolnictwa zawodowego było zmianą koncepcji kształcenia młodego pokolenia Żydów na rzecz spożytkowania efektów edukacji dla ruchu rewitalizacji społecznej⁴¹.

³⁹ A. G o t t l i e b, dz. cyt., s. 68 i n. O aktywności inteligencji żydowskiej na polu szkolnictwa zobacz również: W. P a l u s, *Życie społeczno-polityczne w Częstochowie w latach rewolucji 1905 – 1907*, Częstochowa 2003, s. 234 i n.

⁴⁰ APL, ŁDS, sygn. 1689, k. 586 i n.

⁴¹ Na temat dalszych losów szkolnictwa żydowskiego w Częstochowie zob.: M. P a w l i n a - M e d u c k a, *Szkolnictwo żydowskie w Częstochowie (1918 – 1939) i jego uwarunkowania*, „Pedagogika” XII. *Idea wielokulturowości w edukacji*, pod red. K. R ę d z i ń s k i e g o, B. S n o c h a i J. Ż u r a w i a, Częstochowa 2003, s. 21 – 35.